

8. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 807. – Од. збр. № 1.
 9. ВР РНБ. – Ф. 807. – Од. збр. № 2.
 10. Овсяннико-Куликовскій Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовскій. – Пг. : Изд-во «Время», 1923. – 188 с.
 11. О высших женских курсах, статья К. Н. Бестужева-Рюмина // Женское образование. – 1886. – № 6–7. – С. 499–503.
 12. Положение и деятельность лиц, окончивших курс на Санкт-Петербургских высших женских курсах // Русская школа. – 1898. – № 2. – С. 301–302.
 13. Высшие женские курсы в С.-Петербурге. Краткая историческая записка. 1878–1903. – С.Пб.: Тип. Академии наук, 1903. – 55 с.
 14. РДА. – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 1822.
 15. РДА. – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 198.
 16. Ефремова Н. П. Первые шаги русских женщин к высшему образованию / Н. П. Ефремова // Вопросы истории. – 1983. – № 5. – С. 74–83.
 17. Шабанова А. Н. Женское движение в России / А. Н. Шабанова // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни / пер. с нем. М. А. Энгельгарта; под ред. проф. А. С. Догеля и А. Н. Шабановой. – С.Пб.: Т-во «Просвещение», 1896. – Т. 1. – С. 712–739.

Т.Р. Кароєва

ДОСТУПНІСТЬ ВИДАНЬ, ДРУКОВАНИХ РІДНОЮ МОВОЮ, УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНАМ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті наголошено на необхідності посередника для удоступнення видань, друкованих рідною мовою, для більшості українських селян на початку ХХ ст. Така особа мала бути обізнаною в україномовному книговидавничому репертуарі та каналах поширення книг, а також здатною консультувати читачів-селян, сприяючи задоволенню їхніх потреб у читанні.

Ключові слова: український селянин, читання, українська книга, Подільська губернія.

Necessity of moderator for making native language printing matters available for the majority of Ukrainian peasants in the early XX century is emphasized in the paper. Such person had to be well-versed in repertoire of Ukrainian language book publishing as well as in channels of book distribution and he also had to be able to consult rural readership facilitating satisfaction of their reading needs.

Key words: Ukrainian peasant, reading, Ukrainian language books. Podillia province.

Сьогодні загальновизнаною є теза про те, що на початку ХХ ст. українські селяни прагнули читати рідною мовою. Метою публікації є оцінка доступності україномовної книги для подільського селянина початку ХХ ст. Попередній період, коли селянам через переслідування україномовної книги, за винятком лубочної, край складно було отримати доступ до неї, ми не розглядаємо. Призупинення цензурних переслідувань української мови у жовтні 1905 р. змінило статус національної книги, збільшився та урізноманітнівся її репертуар, зросли тиражі, що сприяло її поширенню. За підрахунками харківського дослідника М. Низового, у 1906–1913 рр. світ побачило 1 563 назви україномовної книги, загальний наклад яких становив 4 118 078 прим. [1]. Враховуючи, що на початок ХХ ст. на теренах українських губерній

проживало до 7 млн письменних осіб [2], виникає закономірне питання про те, як могли отримати доступ до національного книжкового масиву подільські селяни, адже держава аж ніяк не сприяла цьому. Чи потрібна була селянину саме українська книга? Він самостійно ініціював пошук такої книги чи були посередники?

На тлі природності цих питань історіографія проблеми залишається досить вузькою. Систематичного вивчення читання у Подільській губернії не проводилося. Загальне уявлення про читання українських селян можна отримати тільки на основі студій, здійснених в інших регіонах України М. Корфом (Катеринославщина, Таврія) [3], Х. Алчевською (Харківщина) [4], С. Анським (С. Рапопортом) (Донбас) [5], О. Русовим (Чернігівщина) [6], Б. Грінченком (Катеринославщина) [7], земськими діячами Полтавщини [8] наприкінці ХІХ ст. У вітчизняній гуманітарній науці склалася традиція вивчати читання бібліотекознавцями (Т. Новальська [9], І. Тимошенко [10]), яких, природно, цікавлять читачі бібліотек. Читання окремих соціальних верств як таких залишається поза їхньою увагою, хоча ще у 1920-х рр. співробітники Кабінету вивчення книжки та читача при Українському науковому інституті книгознавства Д. Балака [11], В. Іванушкін [12] ставили перед собою подібні завдання. І тільки уже сучасники, зокрема історик О. Михайлюк [13], спробував розглянути цю проблему на прикладі селянства.

На початок ХХ ст. читання перестало бути священнодійством, перетворившись на звичне заняття для письменних. На Поділлі стабільно збільшувалася кількість письменних. Якщо, за даними перепису 1897 р., у сільській місцевості проживало 268,2 тис. письменних осіб [14, 60], то на 1917 р., за даними презентивного прогнозування, їх мало бути до 629,3 тис. осіб. Таке зростання свідчило про усвідомлення значущості письма для життя селян. Однак вони так й не отримали можливості навчатися українською мовою, навіть у початковій школі, тобто книга рідною мовою не потрапляла у їхній культурний простір через систему офіційної освіти. Бібліотечна мережа, розвиток якої підтримувала держава, пропонувала тільки російськомовну літературу.

Отже, селянин мав купляти україномовну книгу, але тут виникало кілька проблем. Він мав знати про існування подібної літератури, бути переконаним у її необхідності, знати, де купити і що конкретно купити, а також мати гроші для її придбання.

Мережа стаціонарних книгарень на Поділлі була малою. На 1912 р. вона охоплювала 82 книжкових магазини, 43 книжкові лавки, 2 книжкових склади, 8 місць торгівлі книгами, 7 місць торгівлі старими книгами [15, 144]. Книгарні розміщувалися переважно у містах та великих містечках. Стаціонарна книгарня для селян була незвичним закладом, тим більше, що вони не знали, які конкретно книги або автори їм потрібні, адже працювати з бібліографічними покажчиками вони не вміли. До того ж, з огляду на рекламні оголошення, більшість книгарів не торгували українською книгою [16]. Звичною селянською практикою було придбання книги на базарі в офенів, але там можна було знайти тільки лубочну книгу.

Таким чином, селянам, для того, щоб читати «корисні» книги, треба було проявляти додаткову особисту ініціативу або отримувати допомогу від посередника (керівника) у книготорговельних практиках. За спогадами подолян [17, 16–18] та жандармськими документами [18, 517–519], ними ставали народні вчителі, дрібні службовці, іноді священики, які за власної ініціативи допомагали селянам орієнтуватися у книжковому потоці.

Першу організовану допомогу спробували налагодити представники подільської «Просвіти» (Кам'янець-Подільський). Вони намагалися торгувати українською книгою як стаціонарно, так і на ринкові, де зіткнулися з конкуренцією з боку торговців лубочною літературою [19, 139–141]. Торговельна практика офенів передбачала завищення видавничої ціни у двічі-тричі, а потім значні поступки покупцеві, що здавалося останньому дуже вигідним. Тобто «Катерину» Т. Шевченка, придбану за 4 коп., вони пропонували за 15 коп., а продавали за 10 коп. [20]. Покупець вважав, що здійснив вигідне придбання. Офені не цікавилися поширенням дешевої народної книги, на обкладинці якої позначалася її вартість, адже тут вони могли отримати тільки видавничу скидку до 30%. Просвітяни спробували поширювати саме таку книгу. Ними було проведено вдалу торговельну операцію з реалізації 20=35; VO українською мовою. А 1907 р. 20-тисячний тираж Великоднього Євангелія розійшовся впродовж місяця [19, 159]. Українська книга поступово просувалася у селянське середовище. Просвітянам за перший рік діяльності вдалося продати понад 21 тис. прим. [21, 23–24], що було занадто малим для кількох сотень тисяч письменних селян. Поступово обсяги реалізації зростали. Якщо у перші роки існування це було 700 руб., то вже у 1911 р. – 1 267 руб. [22].

Через моголівську книгарню Й. Волошиновського також можна було дістати за помірними цінами книги українською мовою В. Винниченка, Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Доманицького, І. Карпенка-Карого, Т. Шевченка та інших українських літераторів [23]. Постать Й. Волошиновського була добре знайома подільському селянству завдяки випуску україномовної газети «Світова зірниця», спрямованої на популяризацію ідей кооперації серед селянського населення. На сторінках газети селяни також зустрічали інформацію про українські видання.

Збереглися відомості про активних читачів, які самостійно шукали українську книгу. Яскравим прикладом такого «просунутого» читача з народу був подільський селянин Андрій Дуляк (1877–1933) з Лопатинців (тепер Шаргородського р-ну Вінницької обл.), який листувався з М. Коцюбинським у 1908–1913 рр. Він мав власну бібліотеку україномовної літератури у понад 100 книжок загальною вартістю 25 руб. Хизувався тим, що зумів придбати «Історію України» М. Грушевського, «Історію українського письменства» С. Єфремова, тужив, що в нього не має нового перевидання «Кобзаря» Т. Шевченка (мабуть, за редакцією В. Доманицького), «Історії України» М. Аркаса, п'єси В. Винниченка «Великий молох». Завдяки знайомству з «освіченим українцем» В. Овчинниковим він отримав доступ до його бібліотеки, що містила твори українських

письменників В. Винниченка, О. Плюща, О. Кобилянської, О. Неприцького-Грановського, Г. Чупринки, а також журнали «Літературно-науковий вістник», «Українська хата» тощо. Не маючи достатніх фінансових можливостей, спільно із знайомими (вчителем, робітником залізничної станції, іншими селянами) у складчину час від часу передплачував газети «Раду», «Село» або «Засів». Книги купляв або особисто, або листуючись з книгарнями «Киевской старины», «Літературно-наукового вістника» [24, 184]. Його захоплення книгами не обмежувалося тільки читанням, у листах зустрічаються міркування щодо книговидавничої та книготорговельної політики українських підприємців. Оцінюючи місцеві можливості читання, писав: «В селі дуже трудно діставати книжок для читання не тільки українських, а навіть російських. Хоч в нас є бібліотечка при школі, але книжечки все тільки такі, що для дітей» [24, 181]. Тому цілком логічним було його рішення передати книжки, надіслані йому М. Коцюбинським, у школу, звідки їх давали читати селянам. Намагався поширювати книги серед селян самостійно. Відзначав, що вони більше почали цікавитися літературою, готові спільно купляти книжки, передплачувати газети. Зауважував, що його землякам дуже подобаються гумористичні твори С. Руданського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуй-Левицького та О. Стороженка [24, 185].

Андрій Дуляк неодноразово наголошував на фінансових складностях придбання книг. Так, статистичні дані 1909 р. по Вінницькому повіту свідчать, що середній річний прибуток на селянський двір становив 150 руб. [25]. Складно було з цієї суми виділити гроші на придбання книг, тому так гостро стояло питання бібліотечного доступу до української книги.

Для виправлення ситуації Подільська губерньська «Просвіта» спрямувала серйозні зусилля на відкриття бібліотек-читалень серед сільського населення краю [26]. За короткий час було відкрито 24 бібліотеки-читальні у навколишніх селах. Від центральної «Просвіти» кожна бібліотека отримувала книжок щонайменше на 25 руб. і передплату на кілька газет та журналів. Для запобігання численним формальностям, втратам часу «Просвіта» паралельно йшла іншим шляхом: якщо в селі виявлялася ініціативна група, то на ім'я одного з ініціаторів надсилалася невеличка бібліотечка на 3–5 руб., щоб бажаючі могли читати в себе вдома [19, 139]. Однак загалом розгорнути губерньську мережу просвітянських бібліотек через низку адміністративних і фінансових причин не вдалося, попри те, що вони користувалися популярністю серед селян. Наприклад, за місяць від початку діяльності просвітянської читальні у с. Вищий Ольчедаїв Моголівського повіту було здійснено 354 книговидачі [27]. Іншим побічним свідченням звикання до читання українською мовою є те, що у 1912 р. подільських передплатників газети «Рада» було тільки 259 осіб, і це був третій за обсягами результат серед інших українських губерній [28].

Таким чином, читання подільських селян рідною мовою навряд чи можна визнати інтенсивним. Головним результатом стало те, що у першій половині 1910-х рр. школярі уже не дивувалися факту існування

україномовної книги [17, 16–18], тобто ще до школи у родинному колі вони зустрічалися з нею. Складно оцінити сприйняття селян подібних видань. За спогадами українських громадських діячів з Поділля В. Приходька [19, 38–39], О. Лотоцького [29, 76–78], які у молодості багато проводили часу, читаючи селянам вголос, «сприйняття українського тексту було іншим» [19, 38–39]. Їхня думка підтверджувалася й чиновниками губернського жандармського управління, які писали, що «література, яка обслуговує селянське населення, доволі убога, причому особливої різниці між російською та малоросійською селяни не роблять, хоча все ж перевагу надають малоросійській, як більш доступній і за духом, і за наречієм» [18, 519]. Оціночні відомості про призначеність селян Правобережної України до української книги подав у своїх спогадах український громадський діяч Є. Чикаленко (1861–1929), який заради пропаганди постійно вивозив із собою «Кобзаря» Т. Шевченка та, «здіючи в поїздах третього класу з народом, викладав цю книжку на столі в розгорнутому вигляді в надії, що знайдуться бажані її прочитати». Результатом його спостережень був висновок, що правобережні селяни мало цікавилися книгою, натомість селяни з Лівобережжя просили дати її почитати [30, 253].

Отже, розвиток книжкової культури подільського селянина початку ХХ ст. обмежували зовнішні обставини: низька купівельна спроможність населення, вузький асортимент доступної україномовної книги, її сукупний замалий наклад, відсутність розгорнутої мережі книгарень та україномовних бібліотечних фондів, невміння орієнтуватися у книжковому асортименті. Для того щоб дістатися до української книги більшості селян потрібний був посередник, який знав би україномовний книговидавничий репертуар та канали його придбання, а також міг би керувати читанням.

1. Низовий М. А. Українська книжка на початку ХХ ст.: спроба кількісно-якісного аналізу (1901–1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісн. Харків. держ. академії художеств. – Х., 2011. – Вип. 34. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhdkak/2011_34/V34-2-8.pdf.

2. Енциклопедія історії України : в 10 т. – К., 2009. – Т. 6. – С. 212.

3. Корф Н. А. Образовательный уровень взрослых грамотных крестьян / Н. А. Корф // Русская мысль. – 1881. – № 10. – С. 1–33 (часть 2).

4. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения : в 3 т. / сост. Алчевская Х. Д. [и др.]. – СПб., 1884–1906.

5. Анский С. А. Очерки народной литературы / С. А. Анский // Русское богатство. – 1892. – № 7. – С. 146–175; № 8. – С. 139–175; № 9. – С. 173–206; № 10. – С. 39–74.

6. Л. Р. [Русов А. А.]. Книжная торговля на Воздвиженской ярмарке 1895 г. в Чернигове / Л. Р. // Земск. сб. Чернигов. губернии. – 1896. – № 2/3. – С. 38–68.

7. Грінченко Б. Книга на селі // Перед широким світом / Б. Грінченко. – К., 1907. – С. 1–25б.

8. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1903 год. – Полтава, 1903. – С. 67–149.

9. Новальська Т. В. Український читач у бібліотечнознавчих

дослідженнях (кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.) / Т. В. Новальська. – К., 2005. – 252 с.

10. Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900 – 1930-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. / І. В. Тимошенко; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – 19 с.

11. Балака Д. Вивчення українського читача / Д. Балака // Бібл. журн. ВБУ. – 1925. – № 8–10. – С. 68–76.

12. Іванушкін В. Проблема читачівства та її вивчення: форми орг. та методи роботи Каб. вивч. кн. та читача / В. Іванушкін. – К., 1926. – 31, [2] с.

13. Михайлюк О. В. Книга й читання у житті селян Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі : міжвузів. зб. наук. пр. / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2012. – С. 303–315.

14. Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния. – СПб., 1904. – XII, 285 с.

15. Обзор Подольской губернии за 1912 год: прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1913. – 254 с.

16. Соломонова Т. Р. Реклама книжкового світу у повсякденному житті поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Р. Соломонова // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2013. – Вип. 3. – С. 181–187. – (Бібліотекознавство. Книгознавство).

17. Костюк Г. Зустрічі і прощання : в 2 кн. / Г. Костюк. – Едмонтон, 1997. – Кн. 1. – 743 с.

18. Агентурна записка про український рух у Подільській губернії, підготовлена для губернського жандармського управління // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів. – К., 2013. – LXII; 810 с.

19. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади / В. Приходько. – 4-е вид. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – 201 с.

20. Приходько В. О дубочной литературе / В. Приходько // Православ. Подолия. – 1907. – № 7. – С. 177–185.

21. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – № 11–12. – С. 17–34.

22. Хроніка // Рада. – 1912. – № 89.

23. В книгарні І. Волошиновського // Світова зірниця. – 1907. – № 26–27.

24. Листи Андрія Дуляка до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського : в 4 ч. / Чернівці. літ.-мемор. музей-заповідник М. М. Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Ч. 4. – С. 170–186.

25. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905–1910 гг. / сост. Д. Ф. Гейден. – К., 1910. – 45 с.

26. У подільській «Просвіті» // Рада. – 1906. – № 16. – 3 жовтня.

27. З діяльності могилівської «Просвіті» // Рада. – 1907. – 25 січ. – С. 11.

28. Андрійчук М. Т. З історії видавничої діяльності в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Т. Андрійчук // Технологія і техніка друкарства : зб. наук. праць / КПІ. – 2009. – № 3. – С. 132–149. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Titd/2009_3/22.pdf

29. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – 287 с. – Ч. 1 (Пр. Укр. наук. ін-ту. Т. 6; Сер. мемуарів. Кн. 2).

30. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) / Є. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.